

Pərvanə Hüseynova
Bakı Avrasiya Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LEKSİK-QRAMMATİK VƏ YA İKİNCİ TƏQDİMAT KATEQORİYALARI

Açar sözlər: *leksik-qrammatik formalar, ikinci təqdimat kateqoriyası, okkazional forma*

Keywords: *lexico-grammatical forms, the category of second presentation, occasional form*

Ключевые слова: *лексико-грамматические формы, категории вторичной репрезентации, окказиональная форма*

Təfəkkür və dil arasında vasitəçi rolunu kateqoriya icra edir. Dil və təfəkkür kateqoriyaları eyni formada olmayaraq, aralarındakı fərq - mahiyyətlərini aydınlaşdırmağa şərait yaradır. Belə ki, əgər təfəkkür öz kateqoriyalarını müstəqil dəqiqləşdirə bilirsə, dil kateqoriyaları isə müəyyən sistemə malikdir.

Qrammatik kateqoriyalar insan idrakının inkişaf etməsi və təkmilləşməsi prosesində meydana gələn və gerçək aləmdə baş verən hadisələri, bu hadisələrin mühüm xassələrini və onların arasındakı münasibətləri göstərən anlayışları, daha doğrusu, fəlsəfi kateqoriyaları əks etdirir. Başqa sözlə, insanın idrak prosesində dərk edilən gerçəklik öz real ifadəsini dildə tapır [1, s.12]. Qrammatik kateqoriya – həmcins əşya və hadisələrin müəyyən qruplar üzrə toplanması haqqında anlayışları nəzərdə tutur.Qrammatik mənalar və onların dildə ifadə vasitələrinin və ya formalarının vəhdəti qrammatik kateqoriya adlanır [2, s.63; 1, s.12].

Dilçi və türkoloqların sözdəyişmə və nitq hissələrinə baxışlarının formalaşma tarixi demək olar ki, hər zaman türk dilçiliyinin inkişaf tarixinin əsas hissəsini təşkil etmişdir.

Qeyd edək ki, nitqimizdə istifadə etdiyimiz sözlərin hamısı leksik səviyyəli sözlərdən ibarət deyil. Bununla nə ünsiyyət tam təmin olunar, nə də axıcı nitq yarana bilər. Buna görə də dilçiliyimizdə ünsiyyətin yarana bilməsi, onu təmin edəcək dolğun və lakonik dilin olması üçün mütləq şəkildə leksik-qrammatik və qrammatik formaların iştirakı zəruridir.

Bu nöqtəyi nəzərdən tarixi aspektdə dillərin araşdırılmasına həsr edilən bir sıra tədqiqat əsərlərində leksikləşməyə meyl edən qrammatik forma və kateqoriyalardan bəhs olunursa digərlərində isə qrammatikləşməyə doğru meyl edən leksik forma və kateqoriyalardan danışılır [3]. Hər zaman inkişafda olan dildə hər iki istiqamətdə dəyişikliklərin olması isə təbiidir. Bu dəyişikliklər vahid qərarla baş vermir. Bunların yolu əlbətdə ki, okkasionallıq və polifunksionallıqdan keçir. Okkasionallıq ehtiyac deyəndə - nitq prosesində konkret kontekst daxilində və məhz həmin kontekstdə işlətmək məqsədilə hər hansı bir mənə çalarına malik formanın

yaradılması nəzərdə tutulur. Okkazional formanın əsas göstəricisi onun amorfliyi gəndə, leksik-qrammatik kateqoriyalar arasında keçid mərhələsində olmasıdır [4, s.71]. Belə ki, bu formalar nə tam qrammatik, nə də tam leksik formalar yaratmır.

Nəzərə çatdıraq ki, iltisacı və ya aqqlütinativ dillərdə leksik baxımdan zənginləşmə dilə yeni leksik vahidlər gətirməklə, dildə artıq mövcud olmuş vahidlərə sözdüzəldici və ya leksik şəkilçilərin artırılması ilə həyata keçirilir. Yeni leksik vahidlər dilin müəyyən ehtiyaclarından yaranaraq müstəqil vahidlər, lüğəvi sözlər şəklində dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Lakin aparılmış müşahidə və tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu bəzən dilin daimi ehtiyacından yox, danışan şəxsin və ya aktiv kommunikanın müvəqqəti, epizodik nitqinin keçici ehtiyacları ilə bağlı olur. Bu zaman dildə ilkin variantda ad və hərəkət mənasına malik olan sözlər ikinci dəfə mücərrəd əşya, ismi və ya feili əlamət kimi təqdim olunur ki, buna dilçilik ədəbiyyatında ikinci təqdimat və ya representasiya hadisəsi deyilir [4, s.65]. İkinci təqdimat şəklində meydana çıxan epizodik xarakterli formalar konkret nitq prosesinin-situativ ehtiyacı, dilin lakonikliyə olan meyili və nitq prosesində ifadə olunmuş ümumi mənanın köməyi ilə yaranır [5, s.164].

Digər türk dillərində olduğu kimi, abidələrin və daş kitabələrin dilində də bu və ya digər fikri-məzmunu predmetlərin, işarə və əlamətlərin dilində operativ təqdim edən formalar mövcuddur. Söhbət dil daşıyıcısının və ya aktiv kommunikanın müvəqqəti, epizodik ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə müstəqil leksemələrin və ya mürəkkəb ifadələrin okkazional birləşməsindən gedir. Bu zaman onlar predmetlərin, işarə və əlamətlərin dilində ehtiva edən fikri-məzmunu nitqdə söz formaları eprezentasiya edərək təqdim edir. Digər sözlə bu kimi söz formaların yaranma və fəaliyyəti sadə fikri əməliyyatların müşayiəti ilə bir semantikanın digərinə ötürülməsi ilə həyata keçir [3, s.104]. Məsələn, *əynindəki* - yəni, *sizin əyninizdə olan, geyindiğiniz nəsnə*. Bununla da hər-hansısa bir hadisə və ya fenomen dil vasitəsi ilə ikinci dəfə representasiya olunur. Birinci dəfə həmin fenomen ilkin interpretasiya (ifadə etmə) nəticəsində hər-hansısa bir dil təyinatı (*əynindəki* mənası verilir) əldə edir. İkinci dəfə, yenidən düşünmə nəticəsində həmin hadisə ikinci təyinatını (*sizin əyninizdə olan, geyindiğiniz bir şey* mənası anlaşılır) əldə edir. Qeyd olunmalıdır ki, müzakirə olunan məsələnin leksikləşmə, sözdüzəltmə və ya sözdəyişməyə aidiyyəti danılmazdır.

Dilimizdə leksik-qrammatik formalar kimi adlarda leksik-qrammatik formalar və feillərdə leksik-qrammatik formalar kimi adlarda və feillərdə özünü göstərir.

Dilimizə ilkin variantda ad və ya feil kimi daxil olmuş sözlərə müəyyən şəkilçilərin artırılması ilə, ikinci dəfə mücərrəd əşya, nəsnə, ismi və ya feili əlamət mənası kimi təqdim olunan bu formalar Azərbaycan və ümumilikdə türk dillərində mövcudluğunun qəbulu həmin sözləri ikinci dəfə mücərrəd əşya, varlıq, ismi və ya feili əlamət kimi təqdim edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən baxılan bu kateqoriyada şəkilçi sözformalara artırılaraq özünü leksik-qrammatik şəkilçi kimi göstərir.

Adlarda ikincili representasiyanın əsas vasitəsi tək üzvlü *-ki* göstəricili kateqoriyadır [6, s.14] ki, onun köməyi ilə predmetin yeri, hadisənin başvermə vaxtı və ya bir predmetin digərinə aidiyyəti predmetlərin və ya əlamətlərin təqdimatında

özünü göstərir. Bu zaman **-ki** şəkilçisi ya sözlərin kök və ya əsaslarına birbaşa və ya yiyəlik və yerlik hal şəkilçilərindən sonra artırılır. Məsələn, *axşamki hadisə, dünənki iclas, mənimki, səninki, Məryəminki, dolabdakı kitab, göydəki ulduz, qolundakı saat, üzündəki təbəssüm, yoldakı qəza, qabaqdakı qız, yazıdakı məna* və s.

Sözlərin texniki yaranmasının tipik vasitələrindən biri kimi **-ki** göstəricisi sözdüzəldici şəkilçilərlə bir sırada olma tezisini təsdiqləyərək türk dillərində sözformanın danışığ vaxtı yaranaraq meydana çıxdığını bir daha sübut edir. Bununla əlaqəli olaraq L.B.Svift bu şəkilçini göstərərək qeyd edir ki, türk dillərində **-ki** şəkilçisi bir sözdə iki dəfə də iştirak edə bilər. Məsələn, *küncdəkininki* “küncdə olana məxsus olan nəsnə” [7, s.139].

Aldlarda leksik-qrammatik kateqoriya haqqında yuxarıda deyilənləri analiz edərək deyə bilərik ki, bugünə qədər bütün qrammatika kitablarında, həmçinin, dilə aid olan əsərlərdə **-ki** şəkilçisi gah leksik, gah da qrammatik şəkilçi adlandırılır. Bəzi müttəfəkkirlər israrla bu şəkilçini qrammatik şəkilçi adlandırdığı halda, digərləri leksik şəkilçi adlandırırlar. Əslində isə bu nə tam qrammatik, nə də tam leksik şəkilçidir. **-ki** şəkilçi formalar leksik-qrammatik şəkilçi olaraq keçid vəziyyətində olan xüsusi formalardır ki, ümumilikdə adı *ikinci təqdimat kateqoriyası* adlanır.

Feillərə gəlincə onu deyə bilərik ki, Məhəbbət Mirzəliyeva “Müasir Azərbaycan dilində felin məna növləri və həmhüdüdü kateqoriyalar” adlı filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiyasında da feillərin növ kateqoriyası və həmhüdüdü kateqoriyalardan bəhs etmişdir [8]. Araşdırdığı bu yazıda o, müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillər və feilin məna növlərindən, onların fərqli və spesifik xüsusiyyətlərindən, növ şəkilçilərinin qrammatik funksiyasından, növ şəkilçiləri qəbul etmiş bir sıra feillərin etimologiyasından və onların inkişaf yollarından danışmışdır. Qeyd etmişdir ki, göstərilmiş bu (həmhüdüdü) kateqoriyalar bəzən söz yaradıcılığının xüsusi forması kimi tədqiq edilir, bəzən isə qrammatik kateqoriyalar kimi izah olunur.

Bildirək ki, dünya dilləri daim inkişafda olduğu üçün, bu inkişaf prosesində də leksik şəkilçilər qrammatikləşə, qrammatik şəkilçilər isə leksikləşə bilər. Bəzən də bu şəkilçilərin bəziləri keçid mərhələsində olur. Bunlara feillərdə növ kateqoriyası və təsriflənməyən feilləri (məsdər, feili sifət və feili bağlama) aid etmək olar.

Məsdər, feili sifət, feili bağlama şəkilçiləri vasitəsilə yaranan formaların mücərrəd əşya və ismi əlamət mənası yaratması, araşdırdığımız mövzuyla birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqəsi olmuş bir sıra tədqiqatçılar, məsələn, S.N.İvanov... bu kimi formaların ikili mahiyyətə malik olduğunu qeyd etmişdir [9, s.136]. V.Q.Quzev də onları substantiv-adyektiv formalar adlandıraraq, həmin formaların mücərrəd əşya və ismi əlamət məna və funksiyalara malik olduğunu söyləmişdir [10, s.122].

Oxşar fikrə M.Ş.Mamatovun özbək [11, s.51], N.N.Tıdıkovanın altay [12, s.676], M.B.Əsgərovun Azərbaycan və türk [4, s.77] dili ilə bağlı tədqiqat əsərlərində də rast gəlinir.

Situativ nitq ehtiyacının tələbindən asılı olub, okkazional olaraq müxtəlif feillərə artırılaraq hərəkət məzmununa malik olan sözləri ikinci dəfə mücərrəd

varlıq, ismi və feili əlamət kimi təqdim edən formaları feillərdə ikinci təqdimat və ya representasiya kateqoriyası adlandırmaq olar.

Onu da qeyd edək ki, feilin növ kateqoriyaları, yəni məlum növ, məchul növ, qayıdış növ, qarşılıq-birgəlik növ, icbar növ və təsriflənməyənfeil formaları (məsdər, feili-sifət, feili-bağlama) istər funksional-semantik baxımdan, istərsə də linqvo-psixoloji baxımdan formaca qrammatik olsa da, məzmun baxımdan leksik kateqoriyadır. Bu kateqoriyaların müasir vəziyyəti onların leksik-qrammatik kateqoriyalar kimi xarakterizə olunmasına əsas verir.

Dilçiliyimizdə, həmçinin türkologiyada bir sıra forma və kateqoriyaların həm leksik, həm də qrammatik mahiyyətə malik olması qəbul olunmayaraq uzun müddət mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, **-ki** şəkilçili ad formaları hal-hazırda da gah sözdüzəldici, gah da sözdəyişdirici forma hesab olunur [13; 5, s.162]. Türkologiya tarixində ənənəvi qrammatika kitab və dərsliklərində təsriflənməyən feil formaları kimi təqdim olunan məsdər, feili sifət, feili bağlama gah leksik, gah da qrammatik kateqoriya hesab olunmuş [14, s.221], feillərdə növ kateqoriyasının gah leksik (sözdüzəldici), gah da qrammatik (sözdəyişdirici) kateqoriya olduğunu sübut edilməsinə cəhd olunmuşdur. Bəzən də bu kateqoriyanın sözdüzəltmə və sözdəyişmə çərçivəsinə sığmayaraq, bu tip formalar üçün formadüzəldici şəkilçi modelini daha münasib görmüşlər. Lakin bu şəkilçi modeli heç bir cəhəti ilə, əsasən də mahiyyəti etibarilə türk dillərinə uyğun gəlmir [8, s.123]. Verilmiş təklif, aparılmış müşahidə və tədqiqatlar problemin həllinə kömək olmasa belə adlarda **-ki**, feillərdə növ və təsrif olunmayan feil formalarının leksik-qrammatik kateqoriya olma fikrinə zəmin yaratmışdır.

Yuxarıda dediklərimizə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dilimizdə adlara və feillərə müəyyən şəkilçilər artırmaqla yaranan okkazional formalar ilkin variantda əşya, əlamət və hərəkət məzmununa malik olan sözləri növbəti yəni, ikinci dəfə mücərrəd əşya, ismi və feili əlamət, işarə kimi təqdim edir. Müvəqqəti nitq ehtiyaclarını ödəməklə okkazional şəkildə yaranmış, adlarda və feillərdə müşahidə olunan bu leksik-qrammatik formaları ikinci təqdimat kateqoriyası adlandırmaq olar.

Ədəbiyyat:

1. Bayramova A.M. İsmnin qrammatik kateqoriyalar sistemi mədəniyyətlərarası kontekstdə (müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında), Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı: 2018, 40 s.
2. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 2006, 86 s.
3. Гузев В.Г.Очерки по теории тюркского словоизменения: Имя (на материале староанатолийского языка). Ленинград: 1987, 144 с.
4. Əsgərov M.B. Türk dillərində zaman formaları, adverbial feil formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. İkinci nəşr, (AMEA Dilçilik İnstitutunun "Tədqiqatlar"ınə əlavə), Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2003, 180 s.
5. Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 308 s.
6. Барулин А.Н. Теоретические проблемы описания турецкой словоформы: Канд.дис. М.: 1984, с.14-102.

7. Swift L.B. A Reference Grammar of Modern Turkish. Indiana University Publications. The Hague: 1963, p 139.
8. Mirzəliyeva M. Müasir Azərbaycan dilində felin məna növləri və həmhüdüdü kateqoriyalar. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: 1976. 165 s.
9. Иванов С.Н. Очерки по синтаксису узбекского языка (форма на -ган и его производные). Ленинград: 1959, 151 стр.
10. Гузев В.Г. Очерки по теории тюрского словоизменения: глагол: на материале староанатолийско-тюрского языка. Л.: Издательство Ленинградского университета. 1990, 168 стр.
11. Маматов М.Ш. К вопросу о категории номинализации: (на материале узбекского языка). Советская Тюркология, №5, 1988, с.41-52.
12. Тыдыкова Н.Н. Об особенностях имени действия в алтайском языке. Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/2, Spring 2007, стр. 665-679.
13. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Ali məktəblər üçün dərslik Bakı: Maarif, 1973. 357 s.
14. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı: 1986, 320 s.

Summary

Lexical-Grammatical or the Second Presentation Categories in the Azerbaijani

The article considers lexical-grammatical forms as lexical-grammatical forms in nouns and lexical-grammatical forms in verbs in the Azerbaijani language.

These forms, which are presented as abstract objects, nouns, or verb meanings for the second time, present themselves as lexical-grammatical forms or as a category of second presentation, with the addition of certain suffixes to words entered in our language as nouns or verbs in the initial version.

Depending on the requirements of situational speech to different nouns and verbs can be called category of the second representation or representation in nouns and verbs, forms that present words with object, sign and action content for the second time as abstract beings, nouns and verbs.

Резюме

Лексико-грамматические формы или категории вторичной репрезентации в азербайджанском языке

В статье рассматриваются лексико-грамматические формы у существительных и в глаголах азербайджанского языка.

Эти формы, обозначающие абстрактные объекты, существительные или значения глаголов во втором варианте после присоединения определенных суффиксов вошедших в язык как существительные или глаголы в первичном варианте, представляют собой лексико-грамматические формы или вторую категорию репрезентации.

Формы, выраженные словами обозначающими предмет, признак или действие, присоединяющиеся к различным окказиональным существительным и глаголам в зависимости от требований ситуативной речи, можно назвать категорией вторичного представления или репрезентации.

Rəyçi: fil.ü.f.d., S.Rzayeva